

Наталія Плетенчук, аспірант

**Концепція віталізму
в романі “На твердій землі”
у контексті творчості Уласа Самчука**

Віталізм сягає своїм корінням ще часів Арістотеля, який у ролі вітального фактора визначив ентелехію як активне начало, яке перетворює можливе у дійсне. Сучасні інтерпретатори віталізму вживають цей термін у значенні доцільно діючої життєвої сили. Неовіталістичне прочитання проблеми людини запропонував М. Шелер [1]. Виходячи з арістотелівської схематики “щаблів живого”, дослідник розкрив суть внутрішнього принципу структурування віталістської ідеї: “життєвий порив” — інстинкт — практичний інтелект. Шелерівська категорія психічного становлення “життєвий порив” є квінтесенцією біологічної концепції людини А. Бергсона, за якою індивід живе і розвивається у процесі творчої свідомості у відповідності з внутрішньо притаманним йому стремлінням до життя, життєвим поривом (“альян віталь”) [2]. “Філософія життя” абсолютизує “вітальні” виміри і нерациональні форми осягнення людини (емоція, інтуїція тощо), пропонує розуміння життя як вічного, безперервного потоку, руху, творчості. В іншому контексті віталізм — стильова і світоглядна домінанта у деяких літературних напрямках I пол. XX ст.

Улас Самчук репрезентує свою художню рецепцію філософського віталізму. У листі до А. М. Бойцун письменник зазначав, що його творчість відрізняється від інших вітальністю і “західньо-європейським дослідницько-шукальним активним світоглядом” [3]. О. Тарнавський, проводячи паралель між творчістю Уласа Самчука і Ніко Казандзакіса, визначав спільну рису обох письменників — віталізм. Правда, дослідник зауважив, що грецький прозаїк безпосередньо відштовхувався від бергсонізму, а “Самчукова настанова на тверезу ділову

людину переходить від волюнтарної романтики до розумового реалізму. В нього більше підсвідомо вироснула думка не так про творче зростання людини наслідком внутрішньої вітальності, як радше потреба оформити цю стихійну внутрішню вітальність, яка існує в українській людині, мов та казкова сила в Кожом'яки. Тут і засновок практичного первня ідеології Самчука" [4].

Загалом антропологічна система передбачає єдність вольових і раціональних чинників, один з яких може домінувати. Хоча у глибинах людського Я мають місце хаосогенні чинники. Власне, дослідники вказують на наявність анархічного начала в українському характері, що має зв'язок передусім з козаччиною. Приміром, І. Лисяк-Рудницький, О. Кульчицький [5] пояснювали це явище "геополітичним" розташуванням України на перехресті історичних шляхів. Тому сучасна екзистенційна філософія окреслює життєву визначеність української людини як "межову". Натомість У. Самчук репрезентував нову концепцію героя — "ковалю своєї долі", якою спростовував архетип некерованого "дикого" українця, людини миттєвого настрою, стереотип "якось та буде". Письменник по суті поривав з романтичними традиціями в нашій літературі (у зображенні героя) , бо вважав, що вже час перестати мріяти, а почати практично діяти і творити. О. Тарнавський зазначав: "Самчука турбує не поетична романтика героїчного, але систематична організація героїчної поведінки української людини до життя" [6]. О. Кульчицький, виходячи з геополітичного фактора "межовості", визначав дві основні життєві настанови, чи типи поведінкової реакції: "vita maxima et heroica" (авантюрно-козацький) і "vita minima" ("відступ у себе") [7]. Самчуків герой, за Кульчицьким, належить до другого типу, що передбачає юнгівський інтровертизм, посилює суб'єктивізм, прагматизм.

Саме такому розумінню віталізму М. Хвильовий протиставив свою доктрину "романтики вітаїзму", що породила "зайвих людей", "безгрунтових романтиків", яким немає місця в суспільстві "бездушного американізму", але захлинулася у трагедії самогубства. "Божевільна віра" в революцію — основа концепту "романтики вітаїзму" — з погляду сьогодення дає підстави говорити про психопатичний дискурс М. Хвильового, не заперечуючи високої художньо-естетичної вартості творів письменника. Шалений Хвильовий вибрав

смерть (загалом зрозуміло, щоб запобігти масовим репресіям сучасників), У. Самчук — “психологічну Європу.”

У підрозділі “Формалізм?” із циклу “Думки проти течії” Хвильовий доводив, що “романтика вітаїзму” подається як “антитеза до мистецького ліквідаторства”, запитуючи опонентів: “Невже треба надавати так багато значення тому, що “вітаїзм” звучить так, як біологічний віталізм” [8]. Реформатор вказує на те, що він свідомо викинув літеру “л”, щоб “не наводити на гріх своїх супротивників” [9]. Однак, зауважимо, сам Хвильовий не створив стрункої наукової теорії вітаїзму, “загірної комуни” чи “азіатського ренесансу”, хоча його першорядна роль в ініціюванні феномену “розстріляного відродження” не викликає сумніву.

Улас Самчук і Микола Хвильовий створили дві відмінні концепції героя, бо перший виходив із філософського віталізму, а другий — з концепту “романтики вітаїзму”. Це, зрештою, позначилось і на поезії характеротворення в обох письменників. Скажімо, деструкція — основний прийом характеротворення персонажів у М. Хвильового, особливо у ранніх творах. Герой повинен пройти через випробовування, саморозчленування, навіть “дегенератизацію”. Так Хвильовий «зсередили розбиває власну ідеологію» [10]. Натомість герой Самчука, хоч і проходить через різні випробовування, але він “будує” своє життя, а не руйнує, прагне панувати над обставинами життя. З. Фрейд довів, що людську психіку визначають два засадничі потяги — еротичний (прагнення продовжувати, примножувати життя, творити цілості, зв’язки) і танатичний, деструктивний (потяг до смерті, руйнування цілості). Е. Фром окреслив ці дві настанови як біофіліїну і некрофіліїну. З цього погляду герой У. Самчука — типовий біофіл, герой М. Хвильового — некрофіл.

Активний світогляд Самчука відкидає “духовість пасивного споглядання життя” [11]. За концепцією письменника, герой повинен бути сильною людиною, яка, перефразовуючи слова автора, шукає, бореться, змагається й удосконалюється. Саме в матеріальному збагаченні У. Самчук убачав першооснову духовного збагачення окремої людини і суспільства (“Збагачуватись матеріально — значить збагачуватись духово”). Власне тому він рішуче відкидав філософію Сковороди, який вважав усі принади світу “суєтою суєт” і в житті шукав гармонії з природою і Богом [12]. Концепцією “ковалю своєї долі”, “грюндера-кулака” Самчук

ламав стереотипи спаралізованої соціалістичними нормами радянської літератури, в якій домінувала чорно-біла конфронтація героїв. Людина-індивідуальність Самчука не хоче поступатись перед людиною-колективістом — героєм виробничого, т. зв. "колгоспного" роману, де, за словами Г. Сивоконя, "виробничі проблеми традиційного села, точніше колгоспу... цілком панували у творах середнього рівня над людинознавчими аспектами життя. Відтак дуже схожими, якщо не однаковими, виявлялися у творах розстановка сил, склад героїв, часом і сюжетні перипетії. Через підкреслену увагу до колгоспної ...номенклатури відступали на задній план ті, хто такої уваги потребував найбільше..., як говорилося тоді з ідеологічним притиском, господарі землі" [13].

Виходячи зі своєї концепції "великої літератури", Улас Самчук творив нову концепцію героя "шекспірівського" типу. Цей герой мав бути пристрасним, сильним і діяти у "великій напруженій атмосфері страшних почувань" [14]. Зауважимо, що рецепт "великої літератури" в естетиці МУРу, як і концепція героя "страшних почувань", запропоновані Самчуком, практично не виправдали себе. Загострені пристрасті шекспірівських героїв неминуче вели їх до катастрофи. Самчукова ж людина повинна вийти переможцем, тому її почуття потрібно гальмувати чи підпорядковувати здоровому глузду (прагматизм Самчука, за Джемсом) [15]. Не випадково О. Тарнавський, порівнюючи віталізм У. Самчука і Н. Казандзакіса (роман "Життя і діяльність Алексіса Зорбаса"), поведінка героя якого мотивована сильними пристрастями, зауважив, що на відміну від грецького письменника, "Самчук так і зацікавлений у тверезій діловій людині, в якій більше амбіції, ніж духового горіння, більше впертої послідовності, ніж запального поривання" [16].

Наскрізним типом усіх творів У. Самчука є образ нового героя, виразника віталістичної концепції, якого автор зображував у різних планах: працьовитий селянин ("Волинь", "Марія", "Морозів хутір"); енергійний господарник, підприємець ("Кулак", "Темнота", "На твердій землі"); інтелектуал ("Юність Василя Шеремети", "Ост"); воїн ("Гори говорять", "Чого не гоїть огонь"). Незважаючи на різноплановість показу героїв, у них багато спільного. Вони неначе творять свій світ, свою реальність, у якій живуть своїм окремим життям. Взаємовідбиття персонажів у творчості митця — це спосіб розбудови типів вищого порядку. Вони

запам'ятовуються читачеві не як соціологічні схеми, а як естетичні феномени. На формування художнього типу вищого порядку — типу “коваля своєї долі” — вказують Г. Костюк, Раїса Мовчан, Я. Розумний, Яр Славутич, Ю. Шерех та ін.

Втілюючи свою концепцію сильної особистості в образах селянина, воїна, інтелектуала, Улас Самчук продовжив розвивати її в образі господарника, підприємця, якого змальовував у романах “Кулак”, “Ost”, “На твердій землі”. Лев Бойчук, Іван Мороз, Павло Данилів — стовідсоткові протагоністи Самчука. Таких українська література ще не знала. Перший — промисловець в європейському розумінні, другий — господарник-євразієць, за Ю. Шерехом, “імперська людина”, а третій — емігрант. Кар'єра першого проходить у Польщі, другого — в ССРСР, третього — в Канаді. Г. Костюк зазначав: “Покоління Володьки поставило перед собою ідею виходу України на світову арену, ідею її більшого і глибшого духовного і господарчого контакту зі світом” [17].

У романі “На твердій землі” Улас Самчук виявився новатором у показі свого героя з точки зору віталістичної концепції. Якщо у перших творах простежується лише становлення, формування сильної особистості, то у романі канадського періоду цей тип героя уже повністю сформований. Нагадаємо, що Павло Данилів знайшов сприятливі умови для свого пристосування і своїх ідей, бо він не мав потреби змагатись із соціальними і національними проблемами, як його попередники Лев Бойчук та Іван Мороз.

Концепція віталізму розкривається письменником у процесі інтеграції Павла Даниліва, колишнього радянського громадянина, у демократичне суспільство, де він зміг практично втілити свої життєві мрії. За Бергсоном, в закритому суспільстві немає і не може бути місця свободі і творчому розвитку [18]. Колективна депресія, тоталітарна система притлумлює ініціативу як небезпечне відхилення від загальнообов'язкових норм і принципів поведінки. І в психології цілих поколінь укорінюються як поведінкова норма залежність і безініціативність (І. Грабовська) [19]. Отже, чи не вперше в українській літературі з'явився сильний тип чоловіка-українця, який позбавлений комплексів меншовартості, яскраво виражений індивідуаліст, що хоче жити, а не існувати. Хоча, зауважимо, тут немає образотворення за рецептом “великої літератури” — монументального типу героя, скажімо, такого, як Матвій Довбенко (“Волинь”). Філософія віталізму, концепція

активного життєбуття розкривається автором у ключовому монолозі головного героя Павла Даниліва. Одержавши канадське громадянство після довгих скитань, він розмірковує: “Чи я забув про землю предків? Ні. Не забув. І не залишив. І не зрадив. Земля моїх предків далі моя земля, з неї зліплена моя плоть і моя кров, і мій дух, і моє минуле ... Я не скорився. Я не міг скоритись. Я не мав сили скоритися. Не знаю, звідки і для чого ця моя сталевотверда нескореність, але вона є, вона буде” [20]. Власне про вітальність як стихійну силу, що існує в українців, “мов та сила в Кожом’яки”, говорив О. Тарнавський [21].

Деякі письменники торкалися мотиву “радянського минулого” на рівні факту, сенсації і до Самчука. Їх персонажі з якихось причин думали про втечу на Захід і наприкінці твору здійснювали свій задум. Улас Самчук пішов далі: він поцікавився, як такі люди пристосовуються до умов життя Заходу, точніше як вони позбуваються “нашарування пасивності” і стають активними. До речі, пасивність вдачі українців, як стверджують етнопсихологи, зумовлена історично.

Протагоніст роману “На твердій землі” — емігрант Павло Данилів з Харкова, якого воєнні події II світової війни закинули до Канади, Павло зізнається: “Америка для мене — не просто Америка, а амбіція, фантазія, ідеал. Належу до тих, що шукають тут правди, свободи — кращі, гірші, святі і грішні, але завжди сильні і рішучі.” Павло потрапив до Канади після довгих переслідувань, поневірянь по таборах Ді-Пі. Він не один такий, їх тисячі. Улас Самчук з особистого досвіду аналізує цей процес: “Людина, що залишала Європу для Америки, майже відразу міняла свій соціальний клімат. Вражаюче почуття необмежености, ніде ніяких границь... Лише простір і інстинкт самозбереження. І боротьба за звільнення особистого посідання ...Ідеалом рівности стає не людина низу, а людина верху, не бідність, а багатство, не пролетар, а капіталіст. І байдуже, від якого соціального кореня він походить. Це не поділ, а вибір, не класи і не верстви, а змагуни в перегонах. І це не філантропія, а діло — гарні теорії, утопічні марення, чудодійні ідеології не знаходять тут послідовників” [22]. Життєві плани Павла Даниліва прості, реальні, але в думках відчувається сила волі, непереможне бажання жити, а не існувати, працювати, а не покладатися на інших. Хоча і не так легко йде адаптація, “вростання у твердь”

Канади: у Павла ще не скалалося чітке уявлення про життєві ідеали (їх забрала радянська система). Приїхавши до Канади, він і далі жив у безвіконній кімнаті, харчувався у найдешевших їдальнях, переборював психологічні бар'єри (про це свідчать сентименти, пов'язані з назвою котеджу "Коломия", повернення до українського традиційного святкування Великодня, Різдва та ін.). Однак психологічно герой роману налаштований "на майбутнє". Образ Павла Даниліва — це образ "завтрашньої людини, що пройшла через зневіру і ствердила нову віру" [23].

Назва роману "На твердій землі" — символічна, навіть полісемантична, як і лексема "земля". Зрештою, в українській літературі поняття "земля" має своє семантичне поле. Скажімо, за концепцією Ольги Кобилянської, М. Коцюбинського, Е. Золя, Б. Пруса, земля — це годувальниця, джерело людського життя, водночас вона владарює над людиною. Українець генетично й історично залежить від неї. Влада землі така велика, що може спричинити злочин, привести до кайнізму (О. Кобилянська). У радянській літературі склалася інша концепція землі, мічурінська — людина панує над землею — одночасно породжує діаспорний концепт "безґрунтяства" (В. Домонтович "Без ґрунту", Ю. Косач "Еней і життя інших"). Улас Самчук переходить від осмислення проблеми безґрунтяства (за Шерехом, "діпівської") до проблеми шукання нового ґрунту, "вростання" у його твердь. Ю. Шерех слушно зауважує: "... є своя солодкість у безґрунтястві і в жадобі ґрунту, і ще не знати, де першопричина сучасного безґрунтяства: в зовнішній механіці воєн і революцій, чи в тому, що в душі людини зродилася дика туга за безґрунтам? За тим, щоб самим заново в поті чола свого і в крові життя свого віднайти свій ґрунт, щоб ґрунт цей був завойований, а не безжурно успадкований" [24]. У Самчука концепт-символ "тверда земля" означає таку землю, де можна безпечно стояти і планувати своє майбутнє, виявляти власну ініціативу, наживати приватну власність. Принагідно зауважимо, що проблема свободи, головна в екзистенційному аналізі, розглядається у ключі категорій "мати", "володіти" і "бути", які є кардинальними категоріями людської реальності [25]. Отже, мати, володіти — це і є свобода, надто коли це стосується українця. Зрештою, програмовий герой Уласа Самчука нагадує образ "бунтівної людини" (Камю), що не хоче бути рабом життя, обставин,

режимів. Це бунт із власної волі, коли людина-бунтар “режимові, який пригнічує її індивідуальність, ...протиставляє свого роду право терпіти пригнічення до тієї межі, яку вона сама встановлює” [26].

Павло Данилів — типовий українець, тому, опинившись за океаном, хоче жити вигідно і багато. Його вимоги, зрештою, невеликі — власний дім і родина: “Я витисну свою форму, засную родинну сітку і дам нащадків” (с. 15). Радянська система забрала в нього це право. До речі, етнопсихологи, приміром, І. Мірчук, В. Янів [27] вважають, що індивідуалізм як вияв інстинкту самопіднесення, самоствердження — одна з головних рис українця, а , скажімо, Я. Ярема [28], характеризуючи українців як інтровертів, говорить про ізоляціонізм, що проявляється в зосередженні на приватній власності, родині. Головного героя роману “На твердій землі” охоплює непереможна сила діяльності і збагачення. Він згадує, як ще в дитячих іграх любив будувати і захоплювався будовами в дорослому віці. Однак досі він не міг про це думати, бо жив за такої державної системи, де це “природне право будувати” забрала бюрократія, а право на помешкання “звучило до кімнати, півкімнати, а чи просто місця на лігво” (с. 14). Ось чому його захоплює вільна, “тверда” земля Канади, де можна здійснювати свої життєві мрії, виявляти свій бунтарський дух проти колишньої системи. М. Шелер (речник віталізму) ототожнив бунтарський дух із озлобленням у добромu сенсі слова, коли озлоблення “сильної душі перетворюється на кар’єризм, а слабкої — на гіркоту” [29]. Джерело бунту становить, за Камю, “надлишок енергії та жадобу до дії” [30]. Власне, шелерівське озлоблення, яке породжує жадобу до дії, притаманне головному героєві роману “На твердій землі.”

Роман “На твердій землі” полемічний і дискусійний, зокрема у вічі впадає мотив “сумнівного” підприємницького успіху Павла Даниліва. На початку твору в читача складається враження, що автор планував змалювати свого героя як великомасштабного підприємця. Проте все закінчилося лише тим, що фірма “Сабіні” побудувала йому будинок (с. 294), а він сам залишився скромним фабричним робітником. Протягом усього роману ідея великомасштабного успіху Павла підмінюється символами його успіху (Лисий, Імперський будинок, Г. Сомерсет та ін.). І це не випадковість, адже автор прагнув створити картину могутнього економічного

розвитку Канади, тому й не викликає подивування те, що у творі багато говориться про розбудову цієї країни і взагалі американського континенту. Оскільки Павло ще й наратор, (розповідь ведеться від першої особи), то його роздуми про власний успіх і успіх Канади зливаються в одне ціле. А це шкодить переконливості, якої чекає читач. Потенційний підприємницький успіх Павла автор втілює у моделі двійника (Борев) — Лисого, емігранта-підприємця старшого покоління. Для чого автор зроби́в своєрідну підстановку образів Павла і Лисого? Якщо б письменник зобразив Павла тільки підприємцем або тільки через призму любовних стосунків, чи не вийшов би цей образ однобічним? На наш погляд, власне пов'язання господарських амбіцій Павла з любовним конфліктом робить цей образ оригінальним і більш “живим”.

Модель двійника (за Боревим) розвивається в Уласа Самчука так: характер підприємця розкривається за допомогою двох конкретних образів — Павла і Лисого, кожен з яких втілює одне із суперечливих начал основного характеру : незважаючи на велику життєву активність обох героїв, зумовлену переїздом до Канади з пасивного радянського оточення, Лисий — це підприємець-екстраверт, а Павло — інтроверт. В образі Павла автор зіштовхує особисте его і підприємницьке его, перевіряє стійкість духу любовними почуттями, додаючи при цьому господарські конфлікти. Інтимне его Павла заступає підприємницьке. І лише в кінці твору Павло об'єктивно оцінює масштаби свого реального господарського успіху.

Епатує увагу читача протягом усього роману і мотив любовних стосунків Павла і Лени. Майстерно розв'язується автором також мотив мистецтва на рівні жіночого его (проблема емансипованості, вибору між родиною, материнством і творчістю, самоідентифікація з вимисленими образами (емпатія) тощо). Лена — малярка, екстравагантна, модерна, химерна, непередбачувана, загадкова, та, що надає творові таємничості, легкого “містері”, своєрідного пригоди́ства й елементів детективу. Автор протягом всього роману веде читача по лінії хибної розв'язки — поєднати закоханих Павла і Лену, щоб довести до протилежного — їх розриву, ілюзії їх щастя. Лена не потрібна автору як типова наречена Павла, а лише для того, щоб розбурхати його глибинні інстинкти. Для психологічної мотивації Самчук не випадково “надав” Лені професію художниці. Крім того, автор представив читачеві

типового чоловіка-українця, в уяві якого жінка асоціюється із сім'єю, родинним вогнищем, материнством. Тому дружиною для Павла автор закономірно вибрав Катрусю (“шевченківський” тип жінки), незважаючи на те, що з'являється героїня в кінці роману, і подається досить скупа характеристика її якостей, лише тих, які мотивують подружній вибір Павла. Зрештою, Павло, канадський господарник, потребував радше жінки-господині, ніж перелетного метелика, бо ділова людина змушена керуватись швидше розрахунком, а не почуванням чи захопленням. Тому почуття до Лени Павло називає “погонею за фантомами болотяних вогників” (с. 369). Отже, епатуючий образ Лени потрібен автору для того, щоб розбурхати Павлову свідомість і розбудити “приспану” вітальність.

Таким чином, концепція віталізму (“коваля своєї долі”), що пронизує усю художню систему Уласа Самчука, суттєво відрізняє його творчість від художнього простору 60-70 рр. , в якому домінувала чорно-біла конфронтація героїв. Не випадково позиція Уласа Самчука абсолютно не імпонувала критикам радянської літератури і йому закономірно було причеплено ярлик “письменника куркульства” [31], хоча у цьому є певна доля правди. Адже герої Самчука ставлять на перше місце матеріальне благо та індивідуальну ініціативу, вони є завойовниками життя. Самчук навіть протиставить комуністичному заклику “Пролетарі всіх країн єднайтесь” свій власний “Кулаки всього світу повстаньте” [32], бо для нього не колектив-маса, а одиниця-індивідуальність була рушійною силою розвитку суспільства (що актуально сьогодні). Це кредо письменника, можливо,—ілюзія, що поза історико-літературним контекстом може видатися наївним і голослівним, як і образ “грюндера-кулака” занадто ідеалізованим і тенденційним. “Але саме в цьому аспекті художня версія митця заповнює той ідейно-естетичний вакуум, що утворився в українській літературі ХХ ст. внаслідок ідеологічних доктрин, породжених тоталітарним режимом”, — слушно зауважує Ю. Мариненко [33]. Сьогодні завдяки модифікації політичних імперативів маємо можливість нового прочитання Самчука, ґрунтовного аналізу концептуальних смислів його художнього простору. Не випадково М. Жулинський зазначив, що “озвучення поліфонічного голосу Уласа Самчука в Україні лише розпочинається” [34].

Література:

1. Шелер М. Положение человека в Космосе // Проблема человека в западной философии. – М., 1988.
2. Философский энциклопедический словарь. Анри Бергсон. – М., 1998. – С. 39.
3. Самчук У. Неопублікована кореспонденція. Лист до А. М. Бойцун. – Торонто. – 8 грудня 1963 р. – С. 1.
4. Тарнавський О. Традиція Кожом'яки // Слово. – 1962. – Ч. 1. – С. 334.
5. Див. : Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом // Історичні есе. – Т. 1. – К., 1994. – С. 5.; Кульчицький О. Основи філософії і філософських наук. – Мюнхен–Львів, 1995. – С. 153.
6. Тарнавський О. Традиція Кожом'яки ...–С. 332.
7. Кульчицький О. Світовідчуття українця // Українська душа. – К., 1992. – С. 53.
8. Хвильовий М. Твори : У 2 т. – К., 1990. – Т. 2. – С. 479.
9. Хвильовий М. Там само.
10. Гундорова Т. Руйнування романтичної метафізики // Слово і час. – 1993. – № 11. – С. 25.
11. Самчук У. Неопублікована кореспонденція. Лист до А. М. Бойцун. Там само.
12. Самчук У. Там само.
13. Сивокінь Г. Від аналізу до прогнозу. Літературно-художній пошук і позиція критика. – К., 1990. – С. 39-40.
14. Самчук У. « Велика література » // МУР. – 36. І. – 1946. – С. 42.
15. Див. : Джемс В. Прагматизм. – К., 1995. – С. 82-98.
16. Тарнавський О. Традиція Кожом'яки ...С. 335.
17. Костюк Г. Образотворець « времени лютотога » // Українське слово. Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ століття. – К., 1994. – Кн. 2. – С. 501.
18. Див. : Блауберг И. Социально-этическое учение А. Бергсона и его современные интерпретаторы // Вопросы философии. – 1979. – № 10. – С. 131.
19. Грабовська І. Проблема засад дослідження українського менталітету та національного характеру // Сучасність. - 1998. – № 5. – С. 69.
20. Самчук У. На твердій землі. – Торонто, 1967. – С. 369. Далі сторінку цього видання вказуємо у тексті.
21. Тарнавський О. Традиція Кожом'яки // Слово. – 1962. – Ч. 1. – С. 332-341.
22. Самчук У. Слідами піонерів: Епос української Америки. – Нью-Йорк: Свобода, 1975. – С. 12.
23. Шерех Ю. Пороги і запоріжжя : Література. Мистецтво. Ідеологія. : В 3-х т. – Харків, 1998. – Т. 1. – С. 391.
24. Шерех Ю. Вказ. праця. Там само.
25. Див. : Головка Б. Філософська антропологія. – К., 1997. – С. 130.
26. Камю А. Бунтующий человек // Камю А. Бунтующий человек. – М. 1990. – С. 127.
27. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології. – Мюнхен, 1993. – С. 161.
28. Див. : Янів В. Вказ. праця. – С. 45-46.
29. Цит. за вид. : Головка Б. Філософська антропологія ...С. 138.
30. Камю А. Бунтующий человек ...С. 130.
31. Мельничук Ю. Викидні української землі. Улас Самчук дома і на Україні // Жовтень. – 1957. – Ч. 6. – С. 122.
32. Самчук У. Кулак : роман у 2-х ч. – Чернівці : Самостійна думка, 1937. – С. 87.
33. Мариненко Ю. Тема селянства у творчості Уласа Самчука // Автореф. канд. дис. – К., 1996. – С. 11.

34. Жулинський М. «Я був повний Україною ...» // Літературна Україна. –1995. – 30 березня. – С. 3.